

ELFELEDETT IPARI NÖVÉNYÜNK, A TAKÁCSMÁCSONYA

Ez a különleges kultúrnövény a legfinomabb szövetek olyan gyengéd megmunkálását tette lehetővé, hogy sokáig nem tudták semmilyen mesterséges eszközzel helyettesíteni, és például a bilárdasztalok filcének készítéséhez elvételre még napjainkban is használják.

Takácmácsonya (1865)

Héjakútmácsonya

Erdi mácsonya

A mácsonya nemzetségnek hazánkban két, sokak által ismert, parlagokon és útszéleken tenyésző képviselője van, a héjakútmácsonya (*Dipsacus laciniatus*) és az erdei mácsonya (*Dipsacus fullonum*). A nemzetségnek van egy harmadik tagja is, melyet különös célra évszázadok – vagy talán már évezredek – óta termeszt az emberiség. Ez a takácmácsonya (*Dipsacus sativus*), melynek virágzatában – a nemesítés és a domesztikáció során – a szűrős vacokpelyvák csúcsai visszahajlottak, egyúttal ruganyossá váltak, ami alkalmassá tette a posztó borzolására. Egy 1597-ből származó angol írásban olvashatjuk, hogy a kertekben termesztett mácsonya „szelíd” változatainak vacokpelyvéja kissé horgas, míg a „vadon élő” változatoknak egyenes, és ezért ez utóbbiak nem alkalmasak a gyapjú felbolyhosítására. Bár egyes források a takácmácsonyát

csak az erdei mácsonya egyik alfajának tekintik, az újabb botanikai irodalmak szerint nem különböző változatokról, nem is alfajokról, hanem egymástól jól elkülöníthető fajokról van szó. A takácmácsonya feltételezhetően a nyugat-mediterrán térségben honos tövises mácsonya (*Dipsacus ferox*) kultúrába vételével keletkezett faj.

Kezdetben a sünök bundája is megtette

A takácmácsonyát a középkori Európában széles körben termesztették. Michael Rydernek a *Csodálatos mácsonya* című tanulmányából azt is megtudhatjuk, hogy a korabeli Brit-szigeteken a vetésforgóba gyakran gabona után került. A kaszatterméseket az erre a célra félretett „legjobb” virágfejekből rázták ki, majd március–április folyamán vetették. Kelés után a fiatal növényeket egy

speciális ásóval ritkították. A mácsornyák a második évben, május–júniusban virágoztak és az érett virágzati fejeket általában szeptemberben takarították be. Az aratók munka közben gyakran kiitták a növények összenőtt levélvállaiban felgyülemlett, gyógyhatásúnak vélt csapadékvizet. (Utóbit más mácsonyafajoknál többnyire madarak isszák ki, innen származik a „héjakút” népi elnevezése). Az aratás után a tarlót felégették. A virágfejeket kötegekbe fűzték és hetekig szárították. A kereskedők a gallérozó murvalevelek levágása után a fejeket méret és minőség szerint osztályozták, majd eladták a textilmanufaktúráknak.

A Frank Birodalom korszakából, Nagy Károly rendeleteiben olvashatjuk, hogy „az összegyűjtött vad mácsornyát a női házakba szállították az ott készült szövetek felkarcolására.” Középkori német fűvészeti írók többször

Kézi kártoló mácsonyavirágzatokkal

Kézi kártolás mácsonyás kártolóval (Stadtbibliothek, Nürnberg, 1511)

említették, hogy a növényt az aszsonyok „posztókártolására” használták. Angliában az eddig megtalált, legkorábbi archaeobotanikai leletei a IX. századra datálhatók, textilipari felhasználásáról pedig az első írásos feljegyzés 1377-ből maradt fenn. A mácsonyafejeket egy kereszt alakú fakeretre erősítették, s ezzel a sajátos szerszámmal bolyhosították a posztót. Történelmi források szerint ilyen jellegű kézi kártolókat már az ókorban is készítettek, de kezdetben sünök bundáját és valószínűleg bogács- vagy aszatfajokat használtak erre a célra.

A mácsonyás kézi kártolókat ma is felfedezhetjük egykori takácscéhek címereiben. Használatukról páratlanul szép ábrázolások maradtak fenn a nürnbergi lakónyilvántartó könyvekben, melyekben foglalkozásuk vég-

zése közben, portrékon örökítették meg két nürnbergi szegényház lakóit a XV–XIX. században.

A XV. századi Angliában olyan nagy volt az ipari kereslet a takácmácsonya iránt, hogy hazai termesztése nem tudta ellátni a piaci igényeket, ezért behozatalra szorult. Főleg Spanyolországból és Franciaországból importáltak mácsonyafejeket. Egyes források szerint Franciaországban már ezer éve termesztik, onnan származtak a kiváló minőségükről híres-

Magyar Királyi Gazdasági Akadémia professzorának 1891-ben kiadott, *Az ipari és kereskedelmi növények ismerete és termesztése* című könyve szerint akkortájt két „mívelési formáját” különítették el, a francia és német mácsonyát: „Az első – melyet főleg Avignon és Rounen körül mívelnek – nem nő olyan nagyra s nem is ágazik el annyira, mint a német mácsonya. Feje kisebb, murvalevelei nem annyira hajlítottak, de ruganyosabbak, miért is értékesebb terméket szolgáltat, mint a Szászországban, Sziléziá-

FÜSÜLT GUBA

Rácz János *Növénynevek enciklopédiája* című könyvében olvashatjuk, hogy a növény népi magyar nevei egyebek mellett a takácsvakaró, takácskóró és a bogácskóró. Ezek azzal vannak összefüggésben, hogy a növény száraz virágzata fontos takácskellék volt és a posztó borzolásának, bolyhosításának folyamatát bogácsolásnak is nevezték. Barra István 1841-ben írja, hogy „bunkós fejt a takácsok a vászon, a posztósok pedig a posztó simítására használják”. A *Magyar Néprajzi Lexikonban* olvashatjuk, hogy a „fűsült guba” tulajdonképpen kétnyűstös gyapjúszőtesből készült, amelyet egy „takácmácsonya” nevű növény horgas-tüskés virágzatával bolyhosítottak. A magyar nyelv szótárában is utalnak rá, hogy a takácmácsonyát régen a gyapjúszövet bolyhosítására, illetve a kallott posztó fölösleges, szakadt szálainak kifésülésére használták. Jókai Mór *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* című művében az alábbi ide vonatkozó idézetet olvashatjuk: „Úgy éreztem, mintha takácmácsonyával cirógatnák a lábikráimat”.

sé vált avignoni mácsonyák, amelyekből Európa-szerte nagy mennyiséget exportáltak.

Mívelése egykor

Christian Eduard Langehal 1845-ben kiadott könyve szerint a takácmácsonyának az idő tájt Angliában, Franciaországban és Németországban voltak a legfontosabb művelési körzetei. Termesztése sok munkával járt, a terméshozamok pedig nagyon ingadoztak. Ahol viszont kedvezők voltak az ökológiai feltételek, jó évjáratokban nagyon jövedelmező haszonnövénynek bizonyult. Az 1800-as években, részben egyes kötőmesterek és posztógyár-tulajdonosok buzdoklásának köszönhetően, néhány osztrák tartományban és Csehországban is nagyban fellendült a „mácsonyamívelés”. Sippi Rodiczky Jenőnek, a Magyaróvári

ban, Styriában, Felső-Ausztriában és Baienfurt (Württemberg) körül termesztett u. n. német mácsonya.” Ugyan a francia áru volt a legkeresettebb még az osztrák posztógyárakban is, de a stájer mácsonya is megállta helyét a piacokon. A monarchia idejében, a Kert magazin 1904-ben megjelent évfolyamában Rodiczky a következőkre hívja fel a figyelmet: „az amerikaiak a takács-mácsonya termesztését annyira fejlesztették, hogy árujokkal nemcsak nálunk, hanem még Ausztriában is versenyeznek úgy a délfraanciaországi (avignoni), valamint a különösen Felső-Ausztriában és Stiriában termesztett belföldi takács-mácsonyával”.

A növényt közvetlenül a szántóföldre való magvetéssel és palántázással is szaporították. Sok helyen a magot valamely kapásnövény, például mák, repce vagy tengeri közé közvetlenül elduggatták vagy gabona fölé, illetve azok tarlójába is elszórták. A második évben kétszer megkapálták és harmadszorra gyengén feltöltötték. A „mácsonyamívelés” további fontos

Mácsonyaszüretelők (Yorkshire, 1814)

munkája volt a főhajtás ki-törése, miáltal sokkal jobb minőségű fejek képződtek. Tartós esőzéseknel a szárat tölcser alakban átfogó leveleket át kellett szűrni, mert különben az abban felgyülemlett csapadékvíz rothadást okozott. Mivel a fejek nem egy időben értek, az aratás augusztus-szeptember hónapokban több hétig is elhúzódott. Meleg, napos fekvésű helyeken díszlett jól, ha hótakaró nélkül mínusz 15 Celsius-fokos hideg érte, kifagyott. A homokos vályogtalajokon adta a legjobb termést. Érdemes megemlíteni, hogy Rodiczky az 1875-ös esztendő-től kezdődően, a növény tudományos célú kísérleti termesztését több évig, „jó sikerrel” folytatta.

Gépek forradalma

Az 1800-as években a kártolószerkezetet gépesítették, így kezdetben a mácsonyát is bevonták a technológiai modernizációba. Az üzemekben a mácsonyafejeket keskeny keretekbe helyezték, melyeket ráerősítettek az úgynevezett bogácsolóhengerre. Ez a henger egy irányba forgott, miközben a mácsonyákkal érintkező szövet sokkal lassabban az ellentétes irányba mozgott, miáltal a szövet felülete bárosnyos tapintásúvá vált. Németországban még az 1920-as években is gyártottak ilyen gépsorokat.

Kártológép mácsonyás bogácsolóhengerrel (XIX. század)

A tradíció és a modernizáció harmonizálásának ez a diadala azonban csak átmenetinek bizonyult. 1949-ben Nagy-Britanniában már csak 25 mácsonyatermesztő gazdát tartottak számon, 1973-ban pedig mindössze hatan maradtak nyilvántartásban. Ekkor a szigetországban évi egy millió mácsonyafejet takarítottak be, szemben az 1920-as évek tízmillió virágzati fejével. Az utolsó brit mácsonyaszállítmányozó cég 1993-ban kényszerült bezárásra, mert a textilgyártók egyre inkább áttértek a drótból készült kártoló kefék használatára. Német nyelvterületen Ausztri-

Bogácsolóhenger mácsonyavirágzatokkal (XIX. század)
(A SZERZŐ FELVÉTELEI)

ában működött legtovább az utolsó mácsonyával dolgozó kártolószerkezet, az 1955-ben oszlott fel. Franciaországban az 1970-es években hagyták fel véglegesen a növény termesztését az addig még néhány kisebb régióban kitartó gazdálkodók.

Sejtelmes utalások

Annak ellenére, hogy nyelvi hagyatékunk alátámasztja a takácsmácsonya hazai ismertségét és használatát, magyarországi elterjedéséről jobbra csak sejtelmes utalások maradtak ránk a botanikai irodalomban. Lehetséges, hogy rejtett történeti forrásokban lapulnak pontosabb adatok korábbi évszázadokból is, de Balás Árpád 1876-ban megjelent Növénytermelés című könyvében már így fogalmaz: „hazánkban e növényt nem igen művelik”. Az ezt követő időkben már csak a visszazsúrulásáról olvashatunk. Wagner János 1903-ban megjelent Magyarország virágos növényei című könyvében arról ír, hogy „a növényt régen sok helyen kultiválták, de már fémesszűzőkkel pótolják és termesztése nagyon korlátolt”. Majd meglepő módon így fogalmaz: „Nálunk egyáltalán nem termesztik”.

Az utolsó angliai mácsonyaszüretelők egyike (Somerset, 1959)

A németországi Baienfurt település címere és a város főterén található emlékmű. A mácsonyát 1850–1918 között termesztették a környéken.

Ez azt sugallja, hogy akkoriban a fajt hazánkban már régóta nem kultiválták. Jávorka Sándor 1925-ben így ír flóraművében: „Lehet, hogy itt-ott nálunk is termesztik még”. Törpő András 1987-ben viszont már így fogalmaz: „Ma már a kisipari takácsmesterséggel együtt szinte teljesen eltűnt”. Az újabb határozókönyveink pedig már meg sem említik.

A nélkülözhetetlenség kultusza

Állítólag Magyarországon nem termelt olyan jó minőségű mácsonya, ezért nem volt piacképes a külföldi termékkel szemben. Ugyanakkor, írásos forrásaink jobbra csak azokból az időkbeli maradtak fenn, amikor európai termesztése már egyre kevésbé volt jövedelmező. Ezzel kapcsolatban Schilberszky Károly 1904-ben így fogalmaz: „Hogy tisztán anyagi okokból a takácsmácsonya termesztése nem ajánlható, mert akárhány becsebb gazdasági vagy orvosi növény helyettesítésével – mondom anyagi okokból – több eredményre van kilátás”. Mindazonáltal az is elképzelhető, hogy fagyérzékenysége miatt hazánkban sosem volt olyan jelentős a termesztése, mint egyes mediterrán vagy óceáni éghajlatú országokban, és visszazsúrulása, majd eltűnése nálunk korábban bekövetkezett. A hazai szövő- és fonóiparnak – sajátos jellegéből adódóan – talán nem is volt igénye nagy mennyiségű mácsonyára, és szükségletét már a korai időktől kezdve inkább külföldi behozatallal fedezte.

A XX. század legelején posztógyáraink a takácsmácsonyát már kizárólag külföldről szerezték be, főként Németországból és Franciaországból. Termesztése akkoriban már Európa-szerre csökkenőben volt, de a növény még pótolhatatlannak tűnt, amit jól érzékeltet Kunszt János 1904-ben megjelent írása: „A gácsi és a losonci posztógyár mindennek dacára ma is a takácsmácsonya virággömböket használja a posztó simítására, nem pedig mechanikai műszereket. A losonci posztógyár Drezdából hozatja és 1000 virággömb ára 4 és 6 korona közt változik. Eszerint a takácsmácsonya mégis hasznos és jövedelmező növény.” A Köztelek című folyóirat 1898-ban megjelent számában pedig ezt olvashatjuk: „Az utóbbi években kísérletek tettek arra nézve, hogy a takácsmácsonyát fémbe készült kártolókkal helyettesítsék, a mi méltán felkeltette azt az aggodalmat, hogy a takácsmácsonya használata egyáltalán feleslegessé fog válni, vagy pedig nagyon kis térre szorul. Posztógyárosaink véleménye szerint azonban ettől nincs mit tartani. Tény ugyan, hogy úgynevezett kártoló szalagokkal kísérletek tettek a mácsonya kiszorítására, de ezen próbák eredményre nem vezettek, mert a kártoló szalagok vas, vagy acél fogakkal vannak ellátva, melyek ha a vizes posztóval vagy szövettel érintkeznek, megrozsdásodnak és ezáltal a kelmét, különösen a fehér és világos színeket használhatatlannokká teszik. E tapasztalatok alapján tehát minden valószínűség

szerint feltehető, hogy a takácsmácsonya a fonó- és szövőiparnak örök időre egy nélkülözhetetlen eszköze fog maradni.”

Bár korábban feljegyezték, hogy a termesztésből kivadulva, a takácsmácsonya bolygatott élőhelyeken is megjelent – mint a legtöbb domesztikált növényünk –, az ember segítségével nélkülözhetetlen fennmaradni. Ausztriában már az esetlegesen kipusztult fajok között tartják nyilván, de például Franciaországban – a kedvezőbb ökológiai feltételek miatt – még számos kivadult állománya ismert.

Bizonyos régiókban feltételezhetően még napjainkban is mezőgazdasági kultúrában van, de erről nincsenek szélesebb körben elérhető, megbízható információk. Állítólag egyes nagy múltú angol divatcégek még használják kisebb mennyiségben bizonyos ruházati alapanyagok finom kártolásához, és ehhez a mácsonyafejeket Spanyolországból importálják. Ezenfelül, mácsonyafejeket forgalmazó kínai cég honlapja is elérhető a világhálón. Más mácsonyafajokhoz hasonlóan jól felhasználható dísnövényként, így kertészeti katalógusokban és szárazkötészetben is találkozhatunk nevével; és mivel a kisebb énekesmadarak szívesen kicsipegetik terméseit az elszáradt virágzatból, Franciaországban kerti madáreleségnek is vetik.

PINKE GYULA